

Abdullah Bosnevî'nin *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem'* ve'r-ratk Adlı Risalesi

Abdullah Bosnawî's Tractate Titled *Kitâb diyâ al-lam' wa al-bark min hadrati al-cam' wa al-ratk*

✉ Birgül BOZKURT^a

^aMardin Artuklu Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD,
Mardin, TÜRKİYE

Received: 24.09.2020

Received in revised form: 29.11.2020

Accepted: 30.11.2020

Available online: 31.12.2020

Correspondence:

Birgül BOZKURT
Mardin Artuklu Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD,
Mardin, TÜRKİYE
birgulbozkurt@artuklu.edu.tr

Bu makale 3-4 Ekim 2019 tarihlerinde
Edirne'de düzenlenen "Uluslararası
Balkanlar ve İslam Sempozyumu"nda
sözlü olarak sunulan tebliğin katkılarla
geliştirilmiş ve değiştirilmiş halidir.

ÖZ Bu çalışmada 17. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinden ve *Fusûsu'l-Hikem* şârihlerinden Abdullah Bosnevî'nin *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem' ve'r-ratk* adlı risalesini inceledik. İki varak ya da dört sayfadan oluşan ve Arapça olan bu risale Bosnevî'nin tefsirle ilgili risalelerinden biridir ve tasavvufî bir içeriğe sahiptir. Bosnevî bu risalede Enfal Sûresi'nin 24. ayetinin yorumunu yapmış ve genel olarak Muhyiddin İbn Arabî'nin varlık ve bilgi konusundaki görüşlerinin etkisinde kalmıştır. Biz çalışmamızda öncelikle Bosnevî'nin bu risalesini şekil, içerik ve kaynakları açısından değerlendirdik. Daha sonra Bosnevî'nin ayette geçen konulara dair yaptığı açıklamaları İbn Arabî'nin görüşlerinden, Bosnevî'nin diğer bazı eserlerinden ve bu konularla ilgili yapılmış diğer çalışmalardan da yararlanarak açıklamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Bosnevî; İbn Arabî; Tasavvuf; İslam Felsefesi; Şârih

ABSTRACT In this study, we have analyzed one of the 17th century Ottoman thinkers and the commentators of *Fusûs al-Hikam*, Abdullah Bosnawî's tractate titled *Kitâb diyâ al-lam' wa al-bark min hadrati al-cam' wa al-ratk*. This tractate is one of Bosnawî's commentary-related tractates with mystical content and consists of two sheets or four pages in Arabic. Bosnawî focused on the interpretation of the 24th verse of Surat al-Anfal in this tractate and was to a larger extent influenced by Muhyiddin Ibn Arabî's views on existence and knowledge. In this study, firstly we evaluated this Bosnawî's tractate in terms of form, content and its resources. After, we tried to explain Bosnawî's elucidations on the issues mentioned in the verse by taking into account Ibn Arabî's views, some other works of Bosnawî and other studies related to these subjects.

Keywords: Abdullah Bosnawî; Ibn Arabî; Tasawwuf; Islamic Philosophy; Commentator

EXTENDED ABSTRACT

In this study, we have analyzed one of the 17th century Ottoman thinkers and the commentators of *Fusûs al-Hikam*, Abdullah Bosnawî's tractate titled *Kitâb diyâ al-lam' wa al-bark min hadrati al-cam' wa al-ratk*. This tractate is one of Bosnawî's commentary-related tractates with mystical content and consists of two sheets or four pages in Arabic. Bosnawî focused on the interpretation of the 24th verse of Surat al-Anfal in this tractate and was to a larger extent influenced by Muhyiddin Ibn Arabî's views on existence and knowledge. In this study, firstly we evaluated this Bosnawî's tractate in terms of form, content and its resources. After, we tried to explain Bosnawî's elucidations on the issues mentioned in the verse by taking into account Ibn Arabî's views, some other works of Bosnawî and other studies related to these subjects. Abdullah Bosnawî was born in Bosnia in 1584 and he received his first education in this city. His full name is Abdullah Abdi b. Mohammad al-Bosnawî al-Rûmî al-Bayramî. He is known with the names "Bosnawî", "Şârihu'l-Fusûs", "Abdi Efendi" in Istanbul, and "Gaibî" in his hometown Rumeli. After completing his education in Bosnia, Bosnawî moved to Istanbul, the center of science and culture of its time. After completing his education here, he went to Bursa, another science center of

his era. In Bursa, he became a student of Hasan Kabaduz (d.1601), one of the leading names in the religious order Bayramî Malami. In addition, Bosnawî took lessons from Sheikh Abdulmacit Halvatî. Abdullah Bosnawî went on a trip to fulfill the pilgrimage and to engage in various cultural relations. In this direction, he went first to Egypt, then to Hejaz and he visited Damascus on the return of the pilgrimage. Here, he lived a reclusive life for a while by visiting the tomb of Ibn Arabî whom he devoted himself to annotating his works and disseminating his ideas. Bosnawî then came to Konya and visited the tomb of Sadraddin Konawî (d.1274) one of the important representatives of Ibn Arabî's thought. He fell ill while he was in Konya and died there in 1644. He was buried next to Sadraddin Konawî due to his will. Over time, Bosnawî's tomb and gravestone were disappeared. Recently, a location was established for Bosnawî in the small cemetery opposite the tomb of Sadraddin Konawî by Konya Meram Municipality. Today, there is a busy road between Bosnawî's location and Konawî's tomb. Among Bosnawî's students are important names such as Sheikh Garsuddin Husayni, Sheikh Mohammad Mirza Dîmaşki Sûfi, Sheikh Mohammad Makki Madani and Sayyid Mohammad Ibn Ebi Bakr Ukud. Abdullah Bosnawî has nearly sixty works written in different contents in Turkish, Persian and Arabic. Some of these works are mentioned in bibliography books, works that talk about his life and theses about his. It is possible to examine Bosnawî's works under the three main subjects: Sufism, commentary (tafsir) and literature. Apart from these, seven studies related to different topics can be found. The most important work of Bosnawî is *Tacalliyât arâisi an-nusûs fi manassâti hikam al-Fusûs* which grant him his name "Shârih al-Fusûs". This work is printed and is written in Turkish. Bosnawî completed this work in 1610. Many scholars, especially Katip Çelebi, praise this annotation of *Fusûs*. Due to the fact that this work was famous in the Arabian lands, the Arab scholars approached Bosnawî to annotate *Fusûs* in Arabic. Upon this, Bosnawî also annotated *Fusûs* in Arabic named it as *Shârh-i Fusûs*. This work is an approximate translation of the Turkish annotation. Abdullah Bosnawî's tractate titled *Kitab diya al-lam'* is located in Suleymaniye Library in Carullah Efendi Section between 144b-146a leaves, in number 2129. The first page of it consists of twenty two lines, the forth and the last page are nineteen lines and the pages in between are twenty three lines. This tractate is written by Talik typeface is fully legible and has a postscript note on page 145a. The name of the tractate is written in red ink, other lines are in black ink. The 24th verse of Sura al-Anfal, which is the subject of the tractate, is mentioned in tractate divided into sections. Each section is marked with a red line. According to last sentence at the end of the tractate, this tractate was completed in 1039 on the 7th day of Shawwal according to hijri calendar and on 20 May 1630 according to Gregorian dates. Abdullah Bosnawî at the beginning of his tractate *Kitab diya al-lam'* talks about the last of the stage of existence, "hazrat-i câmia", according to Ibn Arabî and he indicates that Mohammad was sent from this stage. Then he explains what the life-giving things are that Allah and his Messenger call the believers for. Bosnawî says that among the things that give life are good deed, oneness and reaching Allah by absence (eliminating own existence). Later, Bosnawî explains the meaning of "Allah entering between the person and the heart" mentioned in the verse, and analyzes the concept of the person and especially the heart. In this section, Bosnawî emphasizes the idea that the heart is a faculty of knowledge, which is seen both mystical and al-wahdat al-wujûd thought. As a matter of fact, whether the heart is righteous or not, it is under the protection of Allah. By getting rid of bonds of existence by absence, cutting off the relations with the things brought by the sensory data and doing good deeds, divine grace flows into the heart and by this the heart becomes the source of divine knowledge. This also means that Allah will revive the heart with a new and clean life. At the last point, Bosnawî reminds, based on the verses, that this path is the path of the prophets.

Endülslü düşünür Muhyiddin İbn Arabî'nin (ö.1240) gerek Anadolu tasavvufuna gerekse de Osmanlı düşüncesine derin etkileri bulunmaktadır. Özellikle ilk kuruluş yıllarından imparatorluğun son dönemlerine kadar Osmanlı'nın ilim dünyasında İbn Arabî düşüncesini benimseyen çok sayıda düşünür ve bu düşünceyi yansıtan geniş bir külliyat vardır. 17. yüzyıl Osmanlı düşüncesinin önemli mutasavvıf ve şairlerinden olan Abdullah Bosnevî (ö.1644) de Sadreddin Konevî'den (ö.1274) itibaren günümüze kadar yedi asır boyunca İbn Arabî ekolünü devam ettiren düşünürlerden biridir.¹ Bosnevî'yi İbn Arabî takipçisi diğer Osmanlı düşünürlerinden farklı kılan en önemli husus, onun *Fusûsu'l-Hikem*'in hem Türkçe hem de Arapça şerhini yapmış olmasıdır. Bu nedenle Bosnevî "Şârihu'l-Fusûs" olarak da bilinmektedir. Bosnevî'nin farklı hacimlerde ve konularda, matbu ve yazma niteliğinde ve günümüzde henüz hakkında çalışma yapılmamış eserleri bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda onun *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'r-ratk* adlı tasavvufî içerikli kısa risalesini şekil, üslup, içerik ve kaynakları açısından inceleyeceğiz. Bu şekilde Bosnevî'nin yazma bir eserini ilim dünyasına kazandırmayı ve henüz incelenmemiş çalışmalarını gün yüzüne çıkarma konusunda genç araştırmacıları teşvik etmeyi hedeflemekteyiz.

¹ Mustafa Tahralı, "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 69-78; Ömer Bozkurt, "Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c. 3, sy. 1, ss. 61-86; Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 169, 175-180.

ABDULLAH BOSNEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Abdullah Bosnevî 1584 yılında Bosna'da doğmuş ve ilk eğitimini bu şehirde almış bir düşünürdür. Tam adı Abdullah Abdi b. Muhammed el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî'dir. Hilafet merkezinde "Bosnevî", "Şârihu'l- Fusûs", "Abdi Efendi", memleketi Rumeli'de ise "Gaibî" lakaplarıyla bilinmektedir. Bosnevî Bosna'daki eğitimini tamamladıktan sonra dönemin ilim ve kültür merkezi olan İstanbul'a gelmiştir. Buradaki eğitiminin ardından devrinin diğer bir ilim merkezi olan Bursa'ya giderek orada Bayramî Melamîliği² tarikatının önde gelen isimlerinden Hasan Kabaduz'a (ö.1601) intisap etmiştir. Doğum tarihi ve hayat hikâyesi hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız bu isim, Melamîlik'in ruhuna uygun olarak terzilikle uğraştığı için "Kabaduz" lakabıyla meşhur olmuştur. Hasan Kabaduz'un herhangi bir çalışması bulunmamaktadır. Ancak Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi Koleksiyonu 800 numaralı mecmuada iki mektubu vardır. Ayrıca Bosnevî, Şeyh Abdülmecid Halvetî'den de istifade etmiştir. Bosnevî'nin yaşadığı dönemin güçlü ve yaygın tarikatlarına ilgi göstermeyip Bursa'da yaşayan bir şeyhi tercih etmesi araştırmacılarca dikkate değer bir durum olarak görülmüştür. Bu noktada akla gelen ilk ihtimal onun İbn Arabî düşüncesine yakınlığı ve bu düşüncenin de o dönemde daha çok Bayramî Melamîliği tarafından temsil edilmiş olmasıdır. Melamîlik tarikatının Arap bölgelerinde tanınıp yayılmasında etkili olan Abdullah Bosnevî, 1636 yılında hem hac ibadetini yerine getirmek hem de çeşitli kültürel ilişkilerde bulunmak amacıyla seyahate çıkmıştır. Bu doğrultuda önce Mısır'a oradan da Hicaz'a gitmiş hac dönüşü Şam'a uğramıştır. Burada kendisini eserlerini şerh etmeye ve fikirlerini yaymaya adanmış İbn Arabî'nin kabrini ziyaret ederek bir süre münzevi bir hayat sürmüştür. Bosnevî daha sonra Konya'ya gelip, İbn Arabî düşüncesinin önemli temsilcilerinden olan Sadreddin Konevî'nin kabrini ziyaret etmiştir. Konya'da bulunduğu sırada hastalanmış ve 1644 yılında burada vefat etmiştir. Vasiyeti gereği Sadreddin Konevî'nin yanına defnedilmiştir. Bosnevî'nin kabri ve kabir taşı zaman içerisinde kaybolmuştur. Mezar taşında "Hâzâ kabru garîbillah fi arzihî ve semâihî Abdullah el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayrâmî = Bu, yerde ve gökte Allah'ın garibi Abdullah el-Bosnevî er-Rûmî el-Bayramî'nin kabridir." yazılıdır. Son dönemlerde Bosnevî'ye Konya Meram Belediyesi tarafından Sadreddin Konevî'nin türbesinin karşısında bulunan küçük kabristanda bir makam tesis edilmiştir. Bu makamda bulunan kabir taşına yukarıda verilen kabir taşı metni yazılmıştır. Bugün Bosnevî'nin makamı ile Konevî'nin kabri arasında işlek bir yol vardır. Bosnevî'nin geride bıraktığı öğrencileri arasında Şeyh Garsuddin Hüseyinî, Şeyh Muhammed Mirza Dımeşkî Sûfî, Şeyh Muhammed Mekkî Medenî ve Seyyid Muhammed İbn Ebi Bekr Ukud gibi önemli isimler bulunmaktadır.³

Abdullah Bosnevî'nin farklı hacimlerde Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazdığı altmışa yakın eseri vardır. Bu eserlerin bir kısmı bibliyografya kitapları, hayatından bahseden eserler ve hakkında yapılmış

² Bayramiyye'de Ömer Dede Sikkini ile oluşan Melamiyye kolu aşk, cezbe ve sohbet esasına dayanan, taç, hırka, zikir, vird, ayin, riyazet, halvet gibi uygulamalara itibar etmeyen, fikir yapısının esasını vahdet-i vücud, ona bağlı olarak hakikat-ı Muhammediyye ve kutub inancı oluşturan, Ehlibeyt'e aşırı muhabbet duyan bağımsız bir tarikat haline gelmiştir. Bu haliyle 9. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkan ve "İlk Devre Melamîleri" olarak bilinen Melamiyye akımından ayırt edilmek için "İkinci Devre Melamîleri" diye anılmışlardır. 16. yüzyılda bu yolun kutuplarından sayılan Pir Ali Aksarayî ve halifesi Sarban Ahmet'in, 17. yüzyılda ise Sütçü Beşir Ağa'nın bazı ifadelerinden tarikatı Ehl-i Sunnet görüşünün kabul edildiği anlaşılabilir. Melamî çevrelerinde Hz. Peygamber ve Hz. Ali ittihadından bahsedilmesi, itikadi ve fihhi hiçbir mezhebe bağlı olmamaları, tevella ve teberrâ sahibi olmaları vb. hususlar Ehl-i sunnet dışı görüşlerin de tarikatı kabul gördüğünü göstermektedir. Osmanlı iktidarının kendilerine dönük olumsuz algısının bir sonucu olarak önderlerinden üçünü kurban veren Bayramî-Melamîleri ilerleyen zaman içerisinde karşılaşabilecekleri iktidar kaynaklı yeni tehditlerden dolayı daha titiz ve nispeten daha gizli hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bu konuda bkz. Reşat Öngören, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 68; Haşim Şahin, "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 807.

³ Birgül Bozkurt, "Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücuda Dair Bir Risalesi Ya da Kitabü Tehakkuk", *İslami İlimler Dergisi*, 2016, c. 11, sy. 1, s. 48-49; Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, İstanbul, 1988, s. 87; Ayşe Mine Akar, "Abdullah Bosnevî'nin Allah İsminin Harfleriyle İlgili Bir Risalesi: Tahlil, Tahkik ve Tercüme", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2019, c. 7, sy. 13, s. 259; <http://konyaninalimvehocalari.konyacami.com/abdullah-bosnevi/> (Erişim tarihi 19.12.2019).

tezlerde zikredilmektedir. Bosnevî'nin eserlerini tasavvuf, tefsir ve edebiyata dair olmak üzere üç ana başlıkta incelemek mümkündür. Bunların dışında farklı konuları içeren yaklaşık yedi çalışmasından da söz edilmektedir.⁴ Bosnevî'nin en başta gelen eseri kendisinin “Şârihu'l-Fusûs” lakabını almasına neden olan ve Türkçe olarak kaleme aldığı matbu çalışması *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi manassâti hikemi'l-Fusûs*'tur. Bosnevî bu eseri 1610 yılında tamamlamıştır. Kâtip Çelebi başta olmak üzere birçok âlim bu *Fusûs* şerhinden övgüyle bahsetmektedir. Bosnevî, Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerle ilgili haberlerin kendi dilleriyle değil de Arapça bildirilmiş olmasını herkesin içinde bulunduğu toplumun dilini konuşması gerektiğine bir işaret olarak değerlendirmekte ve *Fusûs*'u bunun için Türkçe şerh ettiğini söylemektedir. Kitabın sonundaki açıklamada ise tasavvufi merhaleden geçmeyen zaviye şeyhleri ve kürsü vaizlerinin bu eseri okumamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu eserin Arap topraklarında meşhur olması üzerine Arap âlimleri *Fusûs*'u bu kez de Arapça şerh etmesi için Bosnevî'ye müracaatta bulunmuşlardır. Bunun üzerine Bosnevî *Fusûs*'u *Şerh-i Fusûs* adında Arapça olarak da şerh etmiştir. Bu eser Türkçe şerhin yaklaşık bir tercümesinden ibarettir.⁵

KİTÂBU DİYÂİ'L-LEM' RİSALESİ HAKKINDA

Abdullah Bosnevî'nin çalışmamıza konu olan risalesinin tam adı *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem' ve'r-ratk* şeklindedir. Bu eser *Cem' ve Ratk Hazretinden Gelen Parlı ve Işığa Dair Risale* şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Arapça olan bu risale bir tefsir özelliğindedir. Bosnevî'nin yorumcu kimliğini de gösteren müstakil ayet ve kısa sure tefsirlerini içeren risalelerinin tamamına yakını hattı müellife ait olup Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Efendi bölümünde yer almaktadır. *Kitâbu diyâi'l-lem' de* Carullah Efendi Koleksiyonu numara 2129'da 144b-146a varakları arasında bulunmaktadır. Bu risalenin aynı zamanda Haşim Paşa koleksiyonu 21/6'da başka bir nüshası daha vardır.⁶ Bu çalışmamızda esas aldığımız nüsha Carullah Efendi koleksiyonundaki nüshadır. Bu nüsha iki varak olup toplamda dört sayfadan müteşekkildir. İlk sayfası yirmi iki satır, dördüncü ve son sayfası on dokuz satır, aradaki sayfaları ise yirmi üçer satırdan oluşmaktadır. Talik yazı karakteriyle yazılmış olan risalenin tamamı okunaklı olup 145a sayfasında bir haşiye notu bulunmaktadır. Risalenin adı kırmızı mürekkeple yazılmışken diğer yerler ise siyah mürekkeplidir. Risaleye konu olan Enfal Sûresi'nin 24. ayeti, risale içerisinde bölümlere ayrılmış olarak geçmekte olup her bir bölüm kırmızı çizgiyle belirlenmiştir. Risalenin sonunda bulunan son cümleye göre bu risale hicri 1039 yılında Şevval ayının 7. gününde miladi tarihe göre ise 20 Mayıs 1630 yılında tamamlanmıştır.

Risâlede “Allah ve Rasulü sizi hayat verecek şeylere çağırdığı zaman onlara icabet ediniz. Biliniz ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer ve hepiniz O'na döndürüleceksiniz” mealindeki Enfal Sûresi'nin 24. ayetinin tefsiri yapılmaktadır. Bunun yanı sıra Bosnevî risalede yer verdiği fikirlerini desteklemek için farklı surelerden ayetlere ve hadislere de başvurmaktadır. Genel olarak bakıldığında Bosnevî tasavvufi bir bakış açısının görüldüğü bu risalede “Allah ve Resûlü sizi hayat verecek şeylere çağırdığı zaman...” ayetindeki hayat verecek şeylerin neler olduğunu açıklamakta, kişi ve kalp kavramlarının analizini yapmak-

⁴ Bu konuda bkz. Abdullah Kartal, “Bursa'da Bosnalı Bir Melâmî Abdullah Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sy. 6, c. 6, s. 299-304; Hidayet Aydar, “Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 2018, c. 2, sy. 1, s. 81.

⁵ Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, c. 2, Matbaa-i Amire, 1290, s. 490; Bozkurt, “Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücud Dair Bir Risalesi Ya da Kitabü Tehakkuk”, s. 50; Kara, “Abdullah Bosnevî”, s. 87.

⁶ Mehmet Akif Alpaydın, “Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Sûresi Tefsiri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, sy. 9, s. 374, 37nci dipnot; Ercan Alkan, “Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: *Hal'u'n-Na'leyn fi Vusul ila Hazreti'l-Cem'ayn* Örneği -Metin-Tercüme-Değerlendirme-”, *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, (ed. Ercan Alkan - Osman Sacid Arı), İSAR Yayınları, İstanbul, 2018, s. 530-531; Aydar, “Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri”, s. 81.

ta, salih olan ve olmayan kalbin özelliklerini tahlil etmekte, Allah'ın kişi ve kalbi arasına girmesinin ne anlama geldiğini belirtmekte ve bu bağlamda Allah'a dönüşün nasıl gerçekleştiğini izah etmektedir. Bu açıklamalarında Bosnevî'nin bir *Fusûs* şârihi olarak İbn Arabî ve dolayısıyla vahdet-i vücud düşüncesinin etkisinde olduğu görülmektedir. Bunu risale boyunca sık sık kullandığı tecelli, zuhûr, ayan-ı sabite, imkân, taayyün, hazerât, Muhammedî hakikat, halk ve Hakk kavramlarından anlamak mümkündür. Ayrıca özellikle müminin kalbi, bu kalbin ilahi kabzada korunması, salih amellerin işlenmesinden sonra ilahi feyzlerin kalbe yayılması ve kalbin bir idrak melekesi olarak görülmesi konusunda vahdet-i vücud düşüncesinin bilgi anlayışını da yansıtan bir bakış açısının risaleye hâkim olduğu görülmektedir.

RİSALENİN İÇERİĞİ, TAHLİLİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Risale, “el-hamdu lillahi ellezi ersele ileyna rasulehu bi'l-huda ve dini'l-hakki = Peygamberini hidayet ve Hak din üzere gönderen Allah'a hamd olsun...”⁷ ayetiyle başlamaktadır. Risalenin takip eden ilk cümlelerinde Bosnevî, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) vurgu yapmakta ve onu cem' ve ratk hazretinden gönderilen batının ve doğunun nuru, parıltı ve şimşegın ışığı olarak nitelendirmektedir.⁸ Bosnevî, “Hz. Muhammed'in cem' ve ratk hazretinden gönderildiği” şeklindeki ifadesiyle “hazret” kavramını öne çıkarmakta ve vahdet-i vücud düşüncesinin varlık anlayışının izlerini taşıdığını göstermektedir. Nitekim İbn Arabî'ye göre varlık mertebelerinin en üstünde bulunan, yüce ve eşsiz olan Allah, sayısız güzel isimlerinin ayan-ı sabite⁹ âlemindeki suretlerini görmeyi dilemiştir. Bu isimler ancak kendilerinde zuhûr edecekleri eserlerle bilinirler. Ayrıca ilahi isimler, varlığa hakikatleri vermek isterler ve kendisinde kemallerinin gerçekleşeceği harici varlıklar talep ederler. Bu durumda Allah'ın sıfatları kul arar, Tanrılık da terbiye edecek mahlûk ister. Bunun gerçekleştiği yer ise âlemdir. Buna göre âlemde bulunan her şey, Allah'ın isimlerinin birer tecellisinden ibarettir. Bu durum İbn Arabî'de âlemin varlığının sebebini de açıklamaktadır. Çünkü ilahi isimlerin zuhûrunun gerçekleşmesi şarttır ve bundan dolayı âlemin var olması gerekir, aksi takdirde ilahi isimlerin bir anlamı olmayacaktır. Bunun bir sonucu olarak Hakk/Yaratan ve halk/yaratılan arasında herhangi bir ayırımın yapılması mümkün değildir. Görünüş bir olduğundan dolayı her varlık Hakk'tır ya da halktır yahut o, bir bakımdan Hakk'tır bir bakımdan da halktır denebilir. Dolayısıyla tecelli eden şeyin suretiyle bu tecelliyi kabul eden şeyin sureti aynıdır. Bu durumda varlık hem tecelli eden hem de kendisine tecelli olunan şeydir.¹⁰

İbn Arabî düşüncesinde Allah'ın isimlerinin her birinin tecellisi bir “hazret” olarak nitelendirilmektedir. Örneğin kudret sıfatı ilahi bir hakikat olup âlemdeki her çeşit kudretin onunla bağlantısı vardır. Çünkü kâinattaki bütün kudretler ilahi kudretin bir tecellisidir ve ortaya çıktığı mahalleridir. Buna da “hazretü'l-kudret” denilmektedir. Buna göre Allah'ın sıfat, isim ve fillerinin sayısı kadar diğer bir ifadeyle sonsuz sayıda hazretler söz konusudur. Bununla birlikte “hazret” kelimesinin en genel anlamıyla varlığın genel mertebelerini ifade eden bir anlamı da bulunmaktadır. İbn Arabî bu mertebeleri beşe

⁷ Fetih Sûresi, 48/28; Saff Sûresi, 61/9.

⁸ Abdullah Bosnevî, *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratı'l-cem' ve'r-ratk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129, vr. 144b.

⁹ A'yan-ı sabite, mümkün varlıkların ilahi ilimde sabit olan hakikatlerine ve suretlerine denir. Bu a'yan-ı sabite isimlerin ve sıfatların suretleri olması itibarıyla bir yönden ilahi hakikat diğer yönden mümkünatın hakikati ve istinat ettiği şeydir. Bkz. İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücud ve İbn Arabî*, (haz. Mustafa Kara), İnsan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 21-22; Ferit Kam, *Vahdet-i Vücud*, (sad. Ethem Cebecioğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 92-93.

¹⁰ Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, (çev. Nuri Gencosman), MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 22, 34, 48-49, 149, 152; Ebu'l-Ala Afifi, *Fusûsü'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 247-248. Vahdet-i vücud düşüncesi hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Ertuğrul, *Vahdet-i Vücud ve İbn Arabî*, s. 11-15, 35-36; A. E. Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (çev. Mehmet Dağ), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 28-30; Ekrem Demirli, *İbnü'l-Arabî Metafizigi*, Sufi Kitap, İstanbul, 2013, s. 107-123; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “İbnü'l-Arabî'ye Göre İlahi İsimlerin Âlemde Tecellisi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, sy. 31, c. 1, ss. 1-32.

ayırmakta ve onlara “hazerât-ı hamse” demektedir.¹¹ Bu mertebelerin ilki “gayb-ı mutlak” tır. Bu hazret-te Allah mutlak kemal ve bilinmezlik halinde olup henüz isim ve sıfat dairesine inmediğinden isim, sıfat, tecelli ve taayyün söz konusu değildir. İnsan bilgisinin hiçbir şekilde ulaşamadığı gayb-ı mutlak hazret-tinde Allah’ın zatını ancak yine Allah bilir. Bu sebeple bu hazrete hazret-i zat, la taayyün âlemi, âmâ-ı mutlak, vücud-i mahz, vücud-i mutlak, gaybü’l-gayb gibi isimler de verilmektedir. İkinci mertebe “gayb-ı izafi” adını alır. Bu hazretin gayb-ı mutlaka yakın olan kısmı mücerret ruhlar ve akıllar âlemidir. Bu nedenle gayb-ı izafiye hazret-i ukûl, hazret-i ervah, âlem-i ceberut, taayyün-i evvel, hakikat-i Muhammediye de denilmektedir. Gayb-ı izafinin şehadet âlemine yakın olan kısmı ise üçüncü mertebedir ki buna hazret-i misal, âlem-i vahidiyyet, taayyün-i sâni, tecelli-i sâni, sidretü’l-münteha, âlem-i emr, âlem-i melekût, âlem-i tafsil isimleri de verilmektedir. Dördüncü mertebe ise “şehadet-i mutlak”tır. Bu hazret âlem-i mülk, âlem-i his, âlem-i nasut, âlem-i anasır, âlem-i felekiyyat gibi adlarla da anılmaktadır. Beşinci mertebe ise ilk dört hazreti kendinde toplayan “hazret-i câmia” mertebesidir. Buna “âlem-i insan” da denilmektedir.¹² İbn Arabî’ye göre kâinatın bulunan her şeyin insanda bir örneği bulunmaktadır. Kâinat Allah’ın isim ve sıfatlarının toplamı olduğu gibi kâinatın küçük bir örneği olan insan da Allah’ın isim ve sıfatlarının toplamıdır. Allah’ın bütün isimlerinin en mükemmel şekilde tecelli ettiği varlık ise insan-ı kâmidir. İnsan-ı kâmil bu yönüyle âlemin varlık sebebidir. Çünkü Allah’ın kemallerinin ortaya çıkması ve bilinme arzusu ancak insan sayesinde gerçekleşmektedir. Bu arzu da en mükemmel bir biçimde nebiler ve velilerde kendisini göstermektedir. Nebiler ve veliler ise hiyerarşik şekilde tek bir nebide birleşir, o da Hz. Muhammed’dir. Dolayısıyla İbn Arabî’ye göre insan-ı kâmil gerçek anlamını Hz. Muhammed’de bulmaktadır. Ona göre bütün nebi ve veliler vekillik yoluyla kemal sahibidir. Kemalin asaleten sahibi ise Hz. Muhammed’dir.¹³

Bosnevî’nin risalesinin başlarında “hazret” olarak nitelendirdiği cem’ ve ratk, kelime olarak “toplamak, bir araya getirmek” anlamlarına gelmektedir. Cami’ kelimesi de “toplayan, bir araya getiren, buluşturup birleştiren” anlamında çeşitli ayet ve hadislerde Allah’a nisbet edilmiştir ve Allah’ın zatını niteleyen isimler grubuna girmektedir. Kâinatın çok farklı unsurlardan oluştuğu düşünüldüğünde bu unsurların bir ahenk ve düzen içerisinde meydana getirilişi Allah’ın cami’ isminin bir tecellisi olarak kabul edilmektedir. Bu şekildeki yorumu ve yaklaşımı benimseyenlerden biri de Gazâlî’dir.¹⁴ Dolayısıyla burada Bosnevî, Allah’ın cami’ isminin bir tecellisi olarak cem’ ve ratk hazreti kavramını kullanmış olabilir. Bunun yanı sıra cem’ ya da sûflerin deyimleriyle fena, ilahi birlik mertebesine ulaşarak Hakk’ı müşahade eden arifin bulunduğu makamı ifade eden bir kavramdır.¹⁵ Ancak burada Bosnevî’nin varlık mertebelerinden beşincisi olan “hazret-i câmia” mertebesini işaret ederek cem’ ve ratk kavramlarını kullanması güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir. Çünkü âlem-i insan olarak da nitelendirilen ve insan-ı kâmilin yer aldığı bu mertebeden Hz. Muhammed’in gönderilmiş olduğunu ifade etmesi bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹¹ Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsü’l-Hikem*, s. 48-49, 51, 93-94; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 27-28; Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî’nin Fusûs’undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 41-42; Mehmet Demirci, “Hazret”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, 1998, s. 146-147.

¹² İbn Arabî’deki varlık mertebeleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücut ve Meratibu’l-Vücut)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 1995.

¹³ Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsü’l-Hikem*, s. 23-26, 31; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 22-28; Ebu’l-Ala Afifi, “Müslümanların Logos/Kelime Nazariyeleri”, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 94-95; Demirli, *İbnü’l-Arabî Metafiziği*, s. 299-300; William Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, (çev. Mehmet Demirkaya), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 49-57; Süleyman Ateş, “Hazarat-ı Hams”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul 1998, s. 115-116. İnsan-ı kâmilin kelime nazariyesi ile ilişkisi konusunda bkz. Afifi, “Müslümanların Logos/Kelime Nazariyeleri”, s. 61-106.

¹⁴ Bekir Topaloğlu, “Cami”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 92-93; Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 50-51.

¹⁵ Bu konuda bkz. Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsü’l-Hikem*, s. 154; Afifi, *Fusûsü’l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 265.

Bosnevî, bunun ardından risaleye konu olan Enfal Sûresi'nin 24. ayetindeki “Ey iman edenler! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman Allah ve Resûlüne uyun...” ifadesindeki “hayat verecek şeyler”in neler olduğunu açıklamaktadır. Ona göre hayat verecek şeylerden ilki salih amellerdir. Bosnevî'ye göre salih ameller ilahi bir yayılma ile nefsi, beşerî sıfatlardan, kötü huylardan temizlemek, ruhları nuranî ve ilahi mertebelere yükseltmek ve kalbi, varlığa dair imkânî birtakım taayyünlerden ve fikirlerden boşaltmak için gerekli olan davranışlardır. Bu davranışların önemine vurgu yapmak için Bosnevî Nahl Sûresi 97. ayette geçen “Erkek veya kadın mümin olarak kim salih amel işlerse onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız...” mealindeki ayete yer vermiştir. Bosnevî'ye göre hayat veren şeylerden bir diğeri kelime-i tevhid ya da tevhiddir. Bir başkası ise Beyyine Sûresi 5. ayette de belirtildiği üzere Allah'a ihlas ve ona bağlı kalmak şartıyla ibadet etmektir. Bosnevî'ye göre hayat verecek şeylerin sonuncusu insanın varlığını ortadan kaldırmayla yani “fena” ile Allah'a ulaşmasıdır. Fena hali, arifin Hakk'ın varlığından ibaret olan hakiki varlıktan başka bir şey müşahede etmediği bir haldir. Bu makam arifin bütün bedeni ve ruhi kuvvetlerini birleştirmesini gerektirir ve böylece Allah ile tam huzur halinde olunabilir. Bu makama ulaşıldığında Hakk arife açılır ve bir ile çok yani Hakk ve halk, zikreden ve zikredilen arasındaki bütün izler ortadan kalkar ve ikisinin vahdeti gerçekleşir.¹⁶ Bütün bunlar Bosnevî'ye göre Yusuf Sûresi 108. ayette belirtildiği üzere peygamberin yolu olarak da tarif edilmektedir. Peygamber Allah'a davet etmekte ve ona uyanlar aydınlık bir yol üzere olmaktadır. Bu aydınlık yol, Allah'ın insanı, kalpleri ve ruhları diriltten, bulanık suretlerden onu kurtaran ilahi ilimlerin kaynağı kılmasıdır.¹⁷

Risalenin devamında Bosnevî risaleye konu olan Enfal Sûresi 24. ayette geçen Allah'ın kişi ile kalbi arasına girmesine açıklık getirmekte ve öncelikle “kişi” ve “kalp” kavramlarının analizini vahdet-i vücud sistemine göre yapmaktadır. Buna göre kişi (el-mer’); nefis, akıl, heva, nefsanî sıfatlar ve beşerî kuvvetlerden oluşan vücudu ifade etmektedir. Kalp ise ilahi bir ayna, Allah'ın isimlerinin tecellisinin gerçekleştiği ve gaybî vâridatların aktığı yerdir.¹⁸ Bu nedenle Bosnevî'de kalp; Allah'ın evi, tecellisinin mahalli, ilahi ilimlerin madeni ve sırlarının hazinesi olarak da nitelendirilmektedir.¹⁹ Bosnevî'nin takipçisi olduğu İbn Arabî düşüncesinde kalp kavramıyla arifin kalbi kastedilmiştir. Arif bir velidir ya da bütün varlık sıfatlarının kendisinde gerçekleştiği ve böylece bu sıfatların tam bir mazharı olan insan-ı kâmilidir. Arifin kalbi Allah'ın rahmetini gösteren ya da ilahi rahmetin kuşatmış olduğu bir varlık olarak tanımlanmıştır. Vahdet-i vücud düşüncesinde ilahi rahmet, Allah'ın eşyaya varlık bahşetmesidir. Dolayısıyla kalp, Allah'ın fazlı ve nimetiyle varlık bahşettiği bir şeydir. Hatta O'ndan daha geniştir. Çünkü kalp, Hakk'ı içine sığdırmaktadır. Burada “Arzım ve semam beni sığdıramadı, lakin ben bir mümin kulunun kalbine sığındım”²⁰ mealindeki kudsî hadise işaret vardır. Bosnevî de ünlü eseri *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs*

¹⁶ Afifi, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 224, 265, 356. Fena kavramı konusunda ayrıca bkz. Afifi, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 127-131; İbrahim Coşkun, “Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde “Allah” Mefhumi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, yıl 9 (2008), sy. 21, s. 128-129.

¹⁷ Bosnevî, *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'r-ratk*, vr. 144b. Yusuf Suresi 108. ayetin mealı şu şekildedir: “(Resûlüm!) De ki: İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindediriz. Allah'ı (ortaklardan) tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim.”

¹⁸ Bosnevî, *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'r-ratk*, vr. 144b. Benzer görüşler için bkz. Afifi, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 251. Vârid, Arapça gelen demektir ve Allah'tan gelen feyz veya ilhama denilir. Kul irade etmeden, kendi katkısı bulunmadan, eğer kalbine bir mana gelirse buna vârid denir. Allah'tan gelen vâride vârid-i Hak, ilimden gelen vâride de vârid-i ilim denir. Gelen vârid kulu etki altına alır, onu sevindirir ve hüzünlendirir. Gelen bu vâridler psikolojik olarak ortaya çıkardığı duruma göre vârid-i hüzn, vârid-i sürur gibi isimler alır. Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s. 746.

¹⁹ Alkan, “Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: *Hal'u'n-Na'leyn fi Vusul ila Hazreti'l-Cem'ayn* Örneği -Metin-Tercüme-Değerlendirme-”, s. 543. Benzer görüşler İbn Arabî'de de yer almaktadır. Bkz. Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 148-150.

²⁰ Nureddin Ali b. Muhammed Aliyyü'l-Kâri, *el-Masnûa fi ma'rifeti'l-hadisî'l-mevzûa (Mevzûatu's-sugra)*, (tahk. Abdülfettah Ebu Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Halep, 1969, s. 130.

fi menassât-i hikemi'l-Fusûs'da "kalp" kavramının açıklamasını bu şekilde yapmıştır.²¹ O, incelemiş olduğumuz bu risalede de kalbi, salih olan ve olmayan kalp şeklinde ikiye ayırmış ve bunların özelliklerini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Bosnevî'nin de salih olan kalp kavramından İbn Arabî'nin anladığı şekilde arifin kalbini kastetmesi güçlü bir ihtimal olarak görülmektedir.

Bosnevî, Allah'ın kişi ile kalbi arasına girmesini her iki taraftan birinin diğerine zulmetmesine engel olmak amacıyla yaptığını söylemektedir. Çünkü kalp, tıpkı hükümdarın tebaasına hâkimiyeti gibi beden reisi ve melikidir.²² Kötülüğü emreden nefis ise kalbe galip gelmek, ona baskın çıkmak ve gücü kalbin elinden almak istemektedir. "Bil ki kim Allah'a ve Resûlüne iman ederse ve salih amellerle gelirse..." mealindeki hitaplarda da belirtildiği üzere kalp, insanda muhatap olandır ve imanın gerçekleştiği yerdir. Salih ameller ise insanı süfli sıfatlardan ve beşerî ahlaktan kurtarmaktadır. Salih amelin bu işlevi, insanın varlığa dair sıfatlardan kurtulmasından ve tüm isimleriyle Hakk'ın ona tecelli etmesinden sonra gerçekleşmektedir. Bu ise kalbin kendisiyle hissi durumlara açık olduğu beş duyunun kapılarına set çekmekle olmaktadır. Bu hissi haller insanı Allah'tan, ona tevhidden ve kalbini diriltip onu yüce mertebelere ulaştıran ilahi yayılmadan alıkoyan, engelleyen hallerdir.²³

Bosnevî, kalp kavramına bu şekilde açıklık getirdikten sonra özel olarak müminin kalbi konusunu ele almış ve İbn Arabî düşüncesini takip ederek kalbin ilahi hakikatleri idrak eden epistemolojik boyutuna vurgu yapmıştır. Bütün sûflerde olduğu gibi İbn Arabî'ye göre de kalp, ilahi hakikatleri şüpheden uzak, açık ve net olarak idrak eden gizli bir meleke, bilme vasıtası ve idrak aracıdır. Sûfleri bu şekilde düşünmeye sevk eden şey bu konuya vurgu yapan bazı Kur'an ayetleridir. "Onlar Kur'an'ı düşünmezler mi? Yoksa kalplerinde kilit mi vardır?"²⁴ mealindeki ayet buna güzel bir örnektir. İman nuru ile aydınlanıp beden ve şehvet perdelerinden temizlenen kalbe ilahi ilim yansımakta, kalp sahibi onda varlık yüzeyini hatta Hakk, kendi zatını müşahede etmektedir. Fakat kalp genellikle Hakk'tan perdelenmiştir ve başka şeyler ile meşguldür. Akıl ve şehvetin unsurları ona hâkim olmak için sürekli savaşmaktadır. Bunun için kalp, Hakk'ın ve şeytanın orduları arasında geçen daimi bir mücadelenin gerçekleştiği yerdir. Bunların her birisi kendi adına kalbe hâkim olmak istemektedir. Bu nedenle kalbin iki kapısı bulunmakta, birisinden ilahi bilgi, diğerinden ise vehimler girmektedir. Burada sûffnin gayesi Allah'tan başka her düşünceyi kalpten kovarak onu vehimlerin tesirinden kurtarmaktır.²⁵

Bosnevî de kalbin fonksiyonunu bu şekilde değerlendirmiş ve müminin kalbi üzerinde konuya açıklık getirmiştir. Ona göre müminin kalbi, Resûlün salih amellere ve Allah'a bağlılığa davetinde iman derecelerinden ilk derecede bulunmaktadır. Bunun yanı sıra müminin kalbi ya salihdir ya da değildir. Eğer kalp salihse nefse yenilmesi söz konusu olabilir. Üstelik kalp süfli işlere açık hale gelmişse en aşağı olmakla nitelenmiş olan kötü sıfatlardan kurtulamamaktadır. Bu durumda Allah, nefsanî tutku ve sıfatlardan kalbi korumaktadır. Çünkü bu haldeki insan, sıfatlarının fena bulmasını ve ahlakının değişmesini gerektiren vücudun mahvı derecesine ulaşan kişidir. İlahi kontrolde ve kuşatmada olan kalp söz konusu olduğunda nefis ve kuvvetleri kalbi gerektiği şekilde kullanamamaktadır. Bu durumda kalp için hissi işlere ve nefsanî şehvetlere yayılma ve meyletme söz konusu olmamaktadır. Kalp, duyulardan ve hislerden

²¹ Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsü'l-Hikem*, s. 148-152, 154, 148 2nci dipnot; Abdullah Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, c. 1, Matbaa-i Amire, 1290, s. 603-606; Afifi, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 244-246. Bosnevî'nin kalp kavramı, kalbin Allah'ın tecellisinin mahalli olduğu vb. konulardaki daha geniş açıklamaları için bkz. Bosnevî, *Tecelliyâtu arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, c. 1, s. 603-613.

²² Bosnevî, *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'r-rat*, vr. 144b.

²³ Bosnevî, *Kitâbu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'r-rat*, vr. 145a.

²⁴ Muhammed Suresi, 47/22.

²⁵ Afifi, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 243-244; Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, s. 43-44; Emin Çelebi, "İbn Arabî'de Tasavvufi Tecrübenin Epistemolojik Mahiyetine Dair", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sy. 29, s. 122-124.

uzaklaşmakta ve onlardan gelen tabii tutkular ve aşağı sığınaklar engellenmektedir. Bosnevî'ye göre o zaman ilahi hazretlerin ve gayb hazinelerinin kapısı kalp için açılmakta; mutlak bir cömertlik, varlığın ve Muhammedî hakikatin kaynağı olan Allah'tan kalbe yayılmaktadır. Zaten kalp zan ve vehmin barınamadığı mukaddes bir vadidir. Bu durum Bosnevî tarafından kalbin, Allah tarafından güzel bir hayatla diriltilmesi olarak nitelendirilmektedir.²⁶ Kalp, salih olmadığında bile kötü hislerin ona musallat olmasından uzak bir şekilde ilahi kabzada korunmaktadır. Bu durumda ona söz konusu kötü hislerden edinildiği bazı yetenekler hâsıl olmaktadır. Allah bu kalbi, gayb hazretinden gelen ilahi bir ilimle diriltmekte ve ilahi feyiz kalpten kişinin tüm organlarına, kuvvetlerine ve hislerine akmaktadır. Bu şekilde Allah kalbi ilahi, ebedi ve temiz bir hayatla yaşatmakta ve kalbin varlığını ve sıfatlarını, kendisine akmış olan bu feyzin sıfatlarına çevirmektedir. Kalp, ilahi bir hayatla dirildiğinde ve bu hayat kişinin tüm güçlerine ve uzuvlarına aktığında bu uzuvlardan her biri has ilmin kaynağı olmakta ve ilahi ilimler onlarda ortaya çıkmaktadır. Böylece kişi ya da Bosnevî'nin yorumuyla vücut, ilahi ilmin toplandığı bir yer ve gaybî hikmetlerin kaynağı olmaktadır. Onun için hayat, dünya ve ahireti kapsayan bir hayata dönüşmektedir. Dolayısıyla Bosnevî'de ilahi koruma, hem salih olan hem de salih olmayan kalp için söz konusudur. Allah'ın kişi ile kalbi arasına girmesi, kalbin Allah tarafından korunması ve ilahi feyizlerin kalbe akması şeklinde yorumlanmaktadır. Bu durum asıl itibarıyla kalp içindir. Çünkü kalbin hâkimiyetinde kötülüğü emreden nefis, sürekli kalbe hâkim olmak ve bedenini yönetimini onun elinden almak istemektedir. Kalp bu nedenle nefisle devamlı bir mücadele halindedir. Bu duruma işaret etmek için Bosnevî Hz. Muhammed'in (s.a.s.) "En küçük cihattan en büyük cihada döndük." hadisine yer vermiştir.²⁷

Bu durum Bosnevî'de Allah'ın kişi ile nefsi arasına girmesi şeklinde de yorumlanmıştır. Bunun sonucunda Allah'ın kontrolünde olan kalp, nefsin duyulardan bir şeyler almasına engel olmakta ve duyulardan kalbe herhangi bir şey gelmemektedir. Bu yüzden kalbe gaybın kapıları açılmakta ve ilahi hazretlerden feyizler gelmektedir. Bu feyiz kalpten bedenin bütün uzuvlarına ve cüzlerine akmaktadır. Bu şekilde Allah, hem kalbi açıdan hem de duyular ve uzuvlar açısından kişiye gelmiş olur. Böylece kalp, salih olsa da olmasa da veya zayıf da olsa tabii tutkulara meyilden korunur. Bunun yanı sıra kalp, uzuvlarını ve parçalarını günlük işlerinde kullanmaktan da korunur. Bu şekilde kalbin hissi kuvvetleri ve bedeni uzuvları edinmesi mümkün olmaz. Onun üzerinde hâkim olan tutku ve engeller kaybolur gider.²⁸ Allah'tan gelen korku/haşyet ve ittika onda baskın olur ve ilahi hazretlerin kapısı ona açılır. Allah, temiz bir hayatla kalbin dirilişini gerçekleştirir. Allah'ın kişi ile kalbine feyzetmesi ve "muhyi" ismiyle tecellisi sonucunda kalpte ilahi bir hayat zahir olur ve Allah'ın feyzi tüm organlara ulaşır. Böylece Allah, insanı sadece kalbi açıdan değil bedeni ve hissi açıdan da diriltir. Bu da Bosnevî'ye göre Allah'ın insanı ebedi bir hayatla dirilmesi anlamına gelir. İnsanın bütün uzuvları adeta bu feyzin boyasıyla boyanır. Bu yüzden Allah Enfal Sûresi 24. ayette "O'na döndürüleceksiniz." buyurmuştur. Bu durumun gerçekleşmesi Bosnevî'ye göre ayrılığın ve çokluğun sembolü olan varlıksal taayyünlerde²⁹ yok olmayla, tükenmeyle gerçekleşir. Bu durum İbn Arabî düşüncesinde seyr-ü sülukun merhalelerinden aynu'l-cem' mertebesin-

²⁶ Bosnevî, *Kitābu diyā'i'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem' ve'r-ratk*, vr. 145a. Benzer görüşler için ayrıca bkz. Alkan, "Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: *Hal'u'n-Na'leyn fi Vusul ila Hazreti'l-Cem'ayn* Örneği -Metin-Tercüme-Değerlendirme-", s. 542-543.

²⁷ Bosnevî, *Kitābu diyā'i'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem' ve'r-ratk*, vr. 145a, 145b. Erol Güngör Gazali'nin de *el-Munkız'da İhyā'nın Kitabu Acaibi'l-Kalb* bölümüne atf yaparak benzer görüşlere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993, s. 110-114.

²⁸ Bosnevî, *Kitābu diyā'i'l-lem' ve'l-bark min hadrati'l-cem' ve'r-ratk*, vr. 145b.

²⁹ Taayyün, Arapça belirme anlamında bir kelimedir. Vahdet-i vücud düşüncesinde zattan ilk olarak ortaya çıkan, beliren varlık mertebesi taayyün-i evvel, ikinci varlık mertebesine de taayyün-i sâni denilmektedir. Taayyünler cüz'i ve külli olmak üzere iki türdür. Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 680.

de mahvolmayı ifade etmektedir. Buradaki “mahv”a; sönüş, eriyiş ve bitiş de denmektedir. Hakk’ı tam manasıyla bulabilmek, ancak beşerî duygu ve sıfatlar söndükten ve kaybolduktan sonra mümkün olur. Çünkü var olanda, mevcutta ne kadar zühd edilirse o kadar gerçek anlamda vücud elde edilir. İbn Arabî’de vücud kelimesi, sūflerin “fena” dedikleri hal için kullandığı bir kavramdır. Fena hali, sūfinin Hakk’ın varlığından ibaret olan hakiki varlıktan başka bir şey müşahede etmediği bir haldir. Ancak vücud, kulun helak ve yok olmasını gerektirir. Bu nedenle Bosnevî’de ilahi hayat aynı zamanda nefsin ve güçlerinin ölümüyle de ortaya çıkmaktadır.³⁰

Bosnevî düşüncesinde insanın bu temiz hayata ulaşması aynı zamanda salih amellerinin de bir sonucudur. Çünkü Nahl Sûresi’nin 97. ayetinde buyurulduğu üzere, Allah yaptıkları sebebiyle insana en iyi ödülle karşılık verecektir. Bu karşılık ise haşır ile Allah’a ulaşıldığında gerçekleşir. Bu sebeple de Allah “O’na döndürüleceksiniz” buyurmuştur. Bu konu Bosnevî’ye göre, Allah’ın kişi ile kalbi arasına girmesinin başka bir yönüdür. Müminin beraberinde getirmiş olduğu salih ameller, kişi ya da bu amellerle ilgili hissi uzuvlar ile kalbi arasına girmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak Allah insanın kendisi ve kalbi arasına tecelli etmekte ve onu ebedi, temiz bir hayatla mükâfatlandırmaktadır.³¹

SONUÇ

Görüldüğü üzere Abdullah Bosnevî’nin *Kitâbu diyâi’l-lem’ ve’l-bark min hadratî’l-cem’ ve’r-ratk* adlı risalesi Enfal Sûresi’nin 24. ayetinin açıklandığı tasavvufî-felsefî tefsir niteliğinde kısa bir risaledir. Bosnevî, bu risalede takipçisi olduğu İbn Arabî’nin varlık ve bilgi anlayışının etkisini yansıtmakta ve vahdet-i vücud düşüncesine ait önemli öğelerin açıklanmasına katkıda bulunmaktadır. O, risalenin başlarında varlık mertebelerinden sonuncusu olan “hazret-i câmia”dan söz etmekte ve Hz. Muhammed’in (s.a.s.) bu mertebeden gönderildiğine işaret etmektedir. Bunun ardından risaleye konu olan ayette geçen Allah ve Resûlünün müminleri çağırdığı hayat veren şeylerin neler olduğunu açıklamaktadır. Bu hayat veren şeyler içerisinde salih amel, tevhid ve insanın varlığını ortadan kaldırarak fena ile Allah’a ulaşmasının bulunduğunu söylemektedir. Bunun ardından Bosnevî ayette geçen Allah’ın kişi ile kalbi arasına girmesinin anlamına yer vermekte, kişi ve özellikle de kalp kavramının analizini yapmaktadır. Bosnevî bu bölümde hem tasavvufî hem de vahdet-i vücudçu düşüncede görülen kalbin bir bilgi melekesi olduğu fikrine vurgu yapmaktadır. Nitekim kalp, salih olsun ya da olmasın Allah’ın koruması altındadır. Fena ile varlığa dair bağlardan kurtulmak, duyu verilerinin getirdiği şeylerle olan alakaları kesmek ve salih ameller işlemek sonucunda kalbe ilahi feyiz akmakta ve kalp ilahi bilginin kaynağı olmaktadır. Bu durum Allah’ın, kalbi, yeni ve temiz bir hayatla diriltmesi anlamına da gelmektedir. Bosnevî son noktada yine ayetlere dayanarak bu yolun peygamberlerin yolu olduğunu hatırlatmaktadır.

³⁰ Bosnevî, *Kitâbu diyâi’l-lem’ ve’l-bark min hadratî’l-cem’ ve’r-ratk*, vr. 146a; Mahmud Erol Kılıç, “Ekberiyeye”, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 347-349; Afifi, *Fusûsu’l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, s. 224, 265, 332, 356. İbn Arabî’nin fena kavramı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Afifi, *Muhyiddin İbnu’l-Arabî’nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 127-131.

³¹ Bosnevî, *Kitâbu diyâi’l-lem’ ve’l-bark min hadratî’l-cem’ ve’r-ratk*, vr. 146a.

KAYNAKÇA

- Affii, Ebu'l-Ala, *Fusûsü'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Affii, A. E., *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (çev. Mehmet Dağ), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Affii, Ebu'l-Ala, "Müslümanların Logos/Kelime Nazariyeleri", *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Akar, Ayşe Mine, "Abdullah Bosnevî'nin Allah İsmi'nin Harfleriyle İlgili Bir Risalesi: Tahliil, Tahkik ve Tercüme", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, c. 7, sy. 13, ss. 258-283.
- Aliyyü'l-Kâri, Nureddin Ali b. Muhammed, *el-Masnûa fi ma'rifeti'l-hadisî'l-mevzûa (Mevzûatu's-suğra)*, (thk. Abdülfettah Ebu Gudde), Mektebetü'l-Matbuatî'l-İslamiyye, Halep, 1969.
- Alkan, Ercan, "Abdullah Bosnevî'nin Nas Yorumculuğu: *Hal'u'n-Na'leyn fi Vusul ila Hazreti'l-Cem'ayn* Örneği -Metin-Tercüme-Değerlendirme-", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, (ed. Ercan Alkan-Osman Sacid Arı), İSAM Yayınları, İstanbul, 2018.
- Alpaydın, Mehmet Akif, "Abdullah Bosnevî'nin Tefsir Risâleleri ve Türkçe Âdiyât Süresi Tefsiri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, sy. 9, ss. 367-385.
- Arabî, Muhyiddin-i, *Fusûsü'l-Hikem*, (çev. Nuri Gencosman), MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ateş, Süleyman, "Hazarat-ı Hams", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, 1998, ss. 115-116.
- Aydar, Hidayet, "Abdullah Bosnevî ve Tefsir Risaleleri", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, Nisan 2018, c. 2, s. 1, ss. 74-99.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- Bosnevî, Abdullah, *Kitabu diyâi'l-lem' ve'l-bark min hadratî'l-cem' ve'l-ratk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 2129.
- Bosnevî, Abdullah, *Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs fi menassât-i hikemi'l-Fusûs*, c. 1-2, Matbaa-i Amire, 1290.
- Bozkurt, Birgöl, "Abdullah Bosnevî'nin Vahdet-i Vücuda Dair Bir Risalesi ya da Kitabü Tehakkuk", *İslami İlimler Dergisi*, 2016, c. 11, sy. 11, ss. 47-66.
- Bozkurt, Ömer, "Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2017, c.3, sy. 1, ss. 61-86.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, "İbnü'l-Arabî'ye Göre İlahi İsimlerin Âlemde Tecellisi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler", *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, sy. 31, c. 1, ss. 1-32.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997.
- Chittick, William, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, (çev. Mehmet Demirkaya), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- Coşkun, İbrahim, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Felsefesinde "Allah" Mefhumu", *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, yıl 9 (2008), sy. 21, ss. 117-143.
- Çelebi, Emin, "İbn Arabî'de Tasavvufi Tecrübenin Epistemolojik Mahiyetine Dair", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sy. 29, ss. 115-127.
- Demirci, Mehmet, "Hazret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul, 1998, ss. 146-147.
- Demirli, Ekrem, *İbnü'l-Arabî Metafizigi*, Sufi Kitap, İstanbul, 2013.
- Ertuğrul, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*, (haz. Mustafa Kara), İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993.
- İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kam, Ferit, *Vahdet-i Vücut*, (sad. Ethem Cebecioğlu), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Kara, Mustafa, "Abdullah Bosnevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul, 1988, ss. 87.
- Kartal, Abdullah, "Bursa'da Bosnalı Bir Melâmî Abdullah Bosnevî Hayatı, Eserleri ve Bir Kasidesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sy. 6, c. 6, ss. 297-311.
- Kılıç, Mahmud Erol, "Ekberiyeye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kılıç, Mahmud Erol, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücut ve Meratibu'l-Vücut)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi,) Marmara Ün. SBE, İstanbul 1995.
- Öngören, Reşat, "Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- Şahin, Haşim, "Bayramiyeye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, (ed. Semih Ceyhan), İSAM Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tahrallı, Mustafa, "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 69-78.
- Topaloğlu, Bekir, "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, ss. 92-93.
- <http://konyaninalimvehocalari.konyacami.com/abdullah-Bosnevî/> (Erişim tarihi 19.12.2019).